

Κεφάλαιο ἕβδομο

Ὁ ωειρασμός, τὸ χρέος

καὶ ἡ εὐδαιμονία.

Εἶναι ἀνάγκη, τώρα πού στα τρία προηγούμενα Κεφάλαια δώσαμε τὸ περιεχόμενο μιᾶς «κατανοούσας Ἡθικῆς» στίς πιὸ ἀδρές γραμμές του, νὰ σταθοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή καὶ προτοῦ προχωρήσουμε—ἓνα βῆμα δὰ μᾶς χωρίζει ἀκόμα ἀπὸ τὸ τέρας τούτης τῆς ἔρευνας— νὰ ἐξετάσουμε ἀναλυτικότερα μερικὲς λεπτομέρειες τοῦ ζητήματος, πού χρειάζονται μεγαλύτερη ἐμβάθυνση καὶ περισσότερη προσοχὴ γιὰ νὰ κατανοηθοῦν ὅπως πρέπει.

Ἡ ἀρετή, ὅπως καὶ ἡ ὁμορφιὰ καὶ ἡ ἀλήθεια, προϋποθέτει ἓναν ἀνταγωνισμό, μιὰ Spannung, καθὼς θὰ λεγαν οἱ Γερμανοί, ἀνάμεσα σὲ κάτι Διδόμενο καὶ σὲ κάποιαν Ἀπαίτηση. Τὸ Διδόμενο εἶναι τὸ Πραγματικό, τὸ σκοτεινό, χαώδικο, ἄρυθμο. Καὶ Ἀπαίτηση ἢ Ἰδέα πού εἶναι φῶς, πειθαρχία, ρυθμός. Αὐτὲς οἱ δύο Δυνάμεις, ἢ μιὰ τοῦ σκότους καὶ ἡ ἄλλη Δύναμη τοῦ φωτός, ἀγωνίζονται ἓναν ἀγῶνα ἐξοντωτικό. Ἡ Ἰδέα πολεμáει νὰ βάλει τὸ Πραγματικό σὲ ὅρια καὶ σὲ τάξην ἐσωτερική, νὰ τοῦ δώσει δηλ. μορφή, νόημα. Τοῦτο πάλι ἀντιστέκεται καὶ ὁρμάει νὰ σπάσει τὰ κάδρα, τὸ σχῆμα, τὸ ρυθμὸ τῆς Ἰδέας. Αὐτὴ εἶναι ἡ πάλη τοῦ Χρέους μὲ τὸν

Πειρασμό στην Ἠθική. Ἀρετὴ εἶναι τὸ ὄνομα πού δί-
νουμε στὴ νίκη τοῦ Χρέους, στὸ θρίαμβο τῶν δυνάμεων
τοῦ φωτός κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους. Κακία
εἶναι ἡ ἥττα τῆς Ἰδέας, ἡ ταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου
ἀπὸ τὸν Πειρασμό, ὁ ζόφος, τὸ χάος καὶ ἡ ἀρρυθμία στὴ
ζωὴ καὶ στὴν ψυχὴ του.

Στὴν Τέχνη καὶ στὴν Ἐπιστήμη ἔχουμε τὸν ἴδιον
ἀνταγωνισμό, τὴν ἴδια Spannung, μόνο πού ἐκεῖ ἄλλα
εἶναι τὰ μέσα τοῦ πολέμου καὶ ἄλλην ὄψη παίρνει ἡ νίκη
τοῦ Πνεύματος. Στὴν Τέχνη ἡ ψυχὴ δὲν κάθεται νὰ
μετρηθεῖ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἐχθρό, ἀλλὰ ζητεῖ τὴ σωτη-
ρία τῆς στήν—ἀπόδραση, στὴ φυγὴ. Καταφεύγει σ' ἓναν
κόσμο φανταστικὸ πού τὸν φτιάχνει μὲ τὴ δική της πνοή,
καὶ κρύβεται μέσα στὴν ἁρμονία του ὅπως ἡ στρουθοκά-
μηλος κάτω ἀπὸ τὸ φτερά της. Μὲ τὴν Ἐπιστήμη πάλι
τὰ Πράγματα πού χαώδικα, σκοτεινὰ καὶ ἀρρυθμα καθὼς
εἶναι, ἀντιστέκονται καὶ ἀπελπίζουν τὸ Νοῦ πού ζητεῖ νὰ
τὰ συλάβει, πειθαρχοῦν ἐπὶ τέλους στὸ διάγραμμα μιᾶς
Ἰδέας καὶ γίνονται νοητὰ, ὑποχείρια δηλ. στὸν ἀνθρώ-
πο. Νίκη λοιπὸν καὶ θρίαμβος τοῦ Πνεύματος εἶναι
καὶ ἡ ἀλήθεια, ἀκόμα καὶ ἡ ὁμορφιά—ἀπὸ μιὰν ἄλλην
ἀποψη—, καθὼς καὶ ἡ ἀρετὴ.

Ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸν dualismus, τὴν πάλη, τὸν ἀν-
ταγωνισμό Διδόμενου καὶ Ἀπαίτησης, Πραγματικοῦ καὶ
Ἰδέας, Ἐγὼ καὶ Μὴ-Ἐγὼ, στήριξε, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν
Ἠθική, ὅλη τὴ φιλοσοφία τοῦ ὁ Fichte («System der
Sittenlehre» Jena, 1798) ἓνας ἀληθινός, μὰ παρεξηγημέ-
νος φιλόσοφος. Πολὺ ὀρθά, γιατί ἡ πάλη αὐτὴ εἶναι ἡ προ-
ϋπόθεση τοῦ Πνεύματος. Ἄν Ἐγὼ καὶ Μὴ-Ἐγὼ, Ἰδέα
καὶ Πραγματικό, Ἀπαίτηση καὶ Διδόμενο δὲν πολεμοῦ-
σαν ἀναμεταξύ τους, ἀλλὰ ζοῦσαν μονοιασμένα μέσα σὲ
μιὰν «harmonie préétablie»—καθὼς θὰ λεγὲν ὁ Leib-
niz—οὔτε ὁμορφιά θὰ χαμε, οὔτε ἀλήθεια, οὔτε ἀρε-
τή. Γιατὶ τί νόημα θὰ χε ἡ ὁμορφιά πού δὲ θὰ ταν δη-
μιουργία, ἡ ἀλήθεια πού δὲ θὰ ταν πειθαρχία, καὶ ἡ
ἀρετὴ πού δὲ θὰ ταν ἀθλός; Ὅρισμένως κανένα. Ἡ
ἀντίθεση λοιπὸν καὶ ἡ σύγκρουση, ὁ πόλεμος, ὅπως ἔλε-
γεν ὁ Ἡράκλειτος, τὰ γέννησε ὅλα—καὶ τὴν Τέχνη καὶ

τὴν Ἐπιστήμη καὶ τὴν ἠθική. Καὶ τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Hegel τοῦτος εἶναι ὁ βαθύτερος συμβολισμός.

Ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι νίκη σ' ἓναν ἀγῶνα, «κατάκτηση», τό νίωσαν καὶ τὸ τόνισαν ὅλες οἱ Θρησκευεῖς πού δωσαν ὀνόματα στὸν «ἀόρατο Ἐχθρὸ» τοῦ ἀνθρώπου, στὸν ἐχθρὸ πού θέλει τὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς του. Ἀνάγκη καὶ Μοῖρα τὸν εἶπαν, ἢ Ἀριμάν, Βεελζεβούλ, Διάβολο, πνεῦμα τῆς Γῆς, νόμο τῆς σαρκὸς κ. ο. κ. Στὴν ἀρχαία ἐποχὴ τὸ δίδαξε τοῦτο καὶ φιλοσοφικὰ τὸ ἐξήγησεν ὁ Ἀριστοτέλης. Τὰ νεώτερα χρόνια ὁ Shaftesbury («Characteristics of men, manners, opinions, times» London 1711, βλέπε στὸ II τόμο τὸ «Inquiry concerning Virtue and Merit») Ἀγότερα ὁ Kant ὅρισε τὴν ἀρετὴ: «moralische Gesinnung im Kampfe» (Pr 103). Καὶ ὁ Fichte, πού θέλει τὴν ἀρετὴ, τὸ πνεῦμα γενικὰ ἐνέργεια, δράση (Tat), λέει ὅτι τὸ κακὸ εἶναι ἡ vis inertiae, ἡ ἀδράνεια, ἡ ὀκνηρία (Werke τόμ. IV, σελ. 198 καὶ 205). Στὰ χρόνια μας δυὸ φιλόσοφοι κυρίως εἶναι κείνοι, πού τόνισαν μ' ἐπιμονὴ ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι κατάκτηση: ὁ Georg Simmel (Einleitung in die Moralwissenschaft, 1892-3, τόμ. I σελ. 228) καὶ ὁ John Dewey (The Study of Ethics, 1897, σελ. 133 καὶ πέρα).

Πολὺ ὀρθά. Γιατὶ δυὸ εἶναι οἱ στιγμὲς τῆς ἀρετῆς: ἡ συνειδητοποίηση ἑνὸς Χρέους καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ὑποτάξεις τὸν ἑαυτὸ σου σὺς προσταγὰς του. Ὅταν δὲν εἶσαι σὲ θέση νὰ νιώσεις μέσα σου τὴ φωνὴ κανενὸς ἀπολύτως χρέους, ὅπως ὁ ριζικὰ κακός, ἀδύνατο νὰ ἐκδηλωθεῖς ἠθικά. Τὸ Πραγματικὸ μὲ τὸ ζόφο καὶ τὴν ἀρρυθμία του δὲ σὲ στεναχωρεῖ, δὲ σὲ πιέζει, γιατί εἶσαι καὶ σὺ ἀρρυθμος καὶ ζυφερός σὰν κι αὐτό. Ὅταν πάλι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ σου εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ τῆς προέκτασης τῆς Ἰδέας κι ἡ βούλησή σου καμιάν ἀντίσταση δὲ βρίσκει πουθενὰ γιὰ νὰ τὴν πραγματοποιήσει, γιατί ἡ Ἰδέα, τὸ Χρέος πραγματοποιεῖται μόνο του διὰ μέσου σου, ἠθική δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ αὐτὴ ἡ ἐκδήλωσή σου. Δὲν ἐπιβάλλεις ἐσὺ τὴν ἀρμονία. Ἐσὺ πλέεις ἀμέριμνος μέσα στὸ πέλαγός της.—Αὐτὰ τὰ δύο εἶναι τὰ ὅρια τῆς ἀρετῆς: ἡ διαβολικὴ καὶ ἡ ἀγγελικὴ ζωὴ. Ὁ ἄνθρωπος

είναι στο μεταξύ του Ἀγγέλου και του Διαβόλου, στο μεταίχμιο του πλείου Χάους και της πλείας Ἀρμονίας.* Μόνον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικὸς ἢ ἀνήθικος. Ὁ Ἄγγελος και ὁ Διάβολος εἶναι ὄντα ἀπογαυα. Ἡ ἀρετή και ἀπὸ τούτη τὴν ἀποψη εἶναι φαινόμενο της ἀνθρώπινης συνείδησης ἀποκλειστικά.

Ὁραϊότατα ἀναλύει τὸν ἄθλο της ἀρετῆς μέσα στα «Ἠθικὰ Νικομάχεια» ὁ Ἀριστοτέλης για νὰ δείξει τὸν ἀνεδαφισμό της ἰντελεκτουαλιστικῆς Ἠθικῆς του Σωκράτη. Εἶναι γνωστὸ τὸ σωκρατικὸ *credo*: κανένας δὲν εἶναι μετὴ θέλησῆ του κακός· ἂν κάνει τὸ κακὸ τὸ κάνει ἀπὸ πλάνη· προσπάθησε νὰ ἰδοῦν τὰ μάτια της ψυχῆς του τὸ καλὸ κι εἶναι για τὴν ἀρετὴ κερδισμένος. Ὁ Ἀριστοτέλης μετὴ μεγάλη ὀξύνοια πού τὸν ξεχωρίζει, ἔνιωσε ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι τόσο ἀπλὸ πράγμα. Για νὰ τὴν τελέσει ὁ ἄνθρωπος δὲ φτάνει νὰ καταλάβει ὁ νοῦς, ἀλλὰ νὰ ναι «δεκτικὴ τοῦ ἀγαθοῦ» και ἡ θέλησῆ του. Λέει: «Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἔξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαίρεσις ὄρεξις βουλευτικὴ, δεῖ διὰ ταῦτα τὸν τε λόγον ἀληθῆ εἶναι και τὴν ὄρεξιν ὀρθήν, εἴπερ ἡ προαίρεσις σπουδαία, και τὰ αὐτὰ τὸν μὲν φάναι τὴν δὲ διώκειν» (Z 2 1139a 22-26). Πολὺ σωστά. Μὴ νομίσεις ὅτι εἶναι ἀρκετὸ νὰ συνειδητοποιήσεις μόνο τὸ χρέος. Για νὰ σὲ ποῦμε ἐνάρετο, πρέπει νὰ χεις κι ὅλας πρόθυμη και δυνατὴ θέληση για νὰ κάνεις ἔργο τὰ προστάγματά του. Ἡ εὐαισθησία και ἡ εἰλικρίνεια εἶναι βέβαια για τὴν ἀρετὴ ἀπαραίτητα προσόντα της ψυχῆς. Μόνα τους ὅμως δὲν ἀρκοῦν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθεῖ σ' αὐτὰ μιὰ θέληση «δεκτικὴ» και γενναία. Γιατὶ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι διάθεση μόνο, ἀλλὰ και δράση. Σύνθεση διάθεσης και δράσης. «Ἀμφισβητεῖται τε», λέει πάλιν ὁ Ἀριστοτέλης, «πότερον

* Τὸ πρῶτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ (φυσικὰ) Ἀσκημο και τὸ δεῦτερο πρὸς τὸ (φυσικὰ) Ὁραῖο στὴ σφαῖρα της Τέχνης, ὅπως τὰ δύο ἄλλα «ὄρια» πού σημειώσαμε στὸ Κεφ. 50: ἡ ἠθικὴ Ἐπιπάνασταση και ὁ Φαρισαϊσμός εἶναι για τὴν Ἠθικὴ ὅτι τὸ Ὑπέροχο και τὸ Χαριτωμένο για τὴν Τέχνη.

κυριώτερον τῆς ἀρετῆς ἢ προαίρεσις ἢ αἱ πράξεις, ὡς ἐν ἀμφοῖν οὔσης· τὸ δὴ τέλειον δῆλον ὡς ἐν ἀμφοῖν ἂν εἴη· πρὸς δὲ τὰς πράξεις πολλῶν δεῖται, καὶ ὅσῳ ἂν μείζους ὦσι καὶ καλλίους πλειόνων» (Κ 8 1178 α 34 καὶ πέρα).

Στὰ δύο τοῦτα χαρακτηριστικά: 1. εὐαισθησία καὶ εἰλικρίνεια, 2. πρόθυμη καὶ δυνατὴ θέληση, ὅταν προστέσουμε κι ἓνα 3: τὴ σταθερότητα, θά χουμε τὰ γνωρίσματα τοῦ ἐνάρετου ἀνθρώπου-τὰ κριτήρια τῆς ἀρετῆς. Ἡ πρόθυμη ὑποταγὴ στὰ προστάγματα τοῦ χρέους, πού χεις φωτεινά καὶ μὲ εἰλικρίνεια συνειδητοποιήσει, δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἐπεισοδιακὰ καὶ σποραδικά, σὰ μιὰ τυχαία καὶ ἀβέβαιη ἐκδήλωση τῆς ψυχῆς σου, γιατί τότε δὲν εἶναι ὁλότελα δικός σου ὁ ἀθλος τῆς ἀρετῆς σου. Ἡ κυριότητά του μοιράζεται σὲ σένα καὶ στὴ σύμπτωση. Πρέπει ἡ πειθαρχία στοῦ χρέους τὴ φωνὴ νὰ ναι κύρια, συνεχῆς, μόνιμη, σταθερὴ ἔκφραση τοῦ Ἐγὼ σου. Ὡστε μὴν πεῖς ποτέ: «ἔκανα τὸ καλό, τί ἄλλο θέτε;». Γιατὶ θὰ σοῦ ἀπαντήσουμε: θέμε ἀκόμα νὰ μάθουμε πολλά· α) ἂν ἤξερες τί ἐπρόκειτο νὰ κάνεις, β) ἂν εἶχες καὶ τὴν πρόθεση νὰ τὸ κάνεις, γ) ἂν ἐπέτυχες πραγματικὰ αὐτὸ ἀκριβῶς πού εἶχες στὸ νοῦ καὶ στὴν καρδιά σου, μὴ τυχὸν δὰ καὶ γι' ἄλλοῦ ξεκίνησες κι ἄλλοῦ ἔφτασες, δ) ἂν αὐτὸ πού ἔκανες δὲν εἶναι τυχαῖο γιὰ σένα, ἀλλὰ κάτι βγαλμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ χαραχτῆρα σου, κάτι πού σ' ἐκφράζει ἄρτια καὶ σταθερά, κάτι πού πάντα σου θὰ τὸ κάνεις γιατί δὲν μπορείς νὰ ἐκδηλωθεῖς διαφορετικά, ἔτσι πού «σχημάτισες» τὸν ἑαυτό σου! Ὡραιότερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη δὲ θὰ πεῖ κανεὶς αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἀκοῦστε τον: «Τὰ μὲν γὰρ ὑπὸ τῶν τεχνῶν γινόμενα τὸ εὖ ἔχει ἐν αὐτοῖς, ἀρκεῖ οὖν πάντα πὼς ἔχοντα γενέσθαι· τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ εἴαν αὐτὰ πὼς ἔχη, δικαίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ εἴαν ὁ πράττων πὼς ἔχων πράττη, πρῶτον μὲν εἴαν εἰδώς, ἔπειτα εἴαν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον εἴαν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» (Β 2 1105α 30). Περίφημη διάκριση μεταξύ ἐνὸς ὁποιοῦδήποτε ἔργου καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἀρετῆς! Τὸ πρῶτον, ὅταν τὸ δεῖς τελειωμένο, σοῦ φτάνει· θὰ σοῦ τὰ πεῖ ὅλα ὅσα

ἔχει νὰ σοῦ πεῖ, ἔτσι ἔτοιμο καθὼς εἶναι. Ὅμως τὸ ἔργο τῆς ἀρετῆς ἔχει «ἱστορία» καὶ μόνο σὰ μιὰ φάση τελικὴ τῆς ὅλης ἱστορίας του ἔχει τελειωμένο τὴν ἀξία ποὺ ἔχει —δὲ μπορεῖς λοιπὸν ν' ἀγνοήσεις τὰ προηγούμενά του: αὐτὰ ἴσα-ἴσα θὰ τὸ κρίνουν.

Τὴν ἀρετὴ δύναμη καὶ ἔκφραση βαθειὰ καὶ σταθερὴ τῆς ψυχῆς τὴν εἶπε καὶ ὁ Spinoza. Σὰν πόρισμα τοῦ θεωρήματος: «Ἡ προσπάθεια, μὲ τὴν ὁποία τὸ κάθε πρᾶγμα ζητεῖ νὰ μείνῃ σταθερὸ στὸ εἶναι του, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ πραγματικὴ οὐσία αὐτοῦ τοῦ πράγματος» (Ethica, III, 7) δίνει τοῦτον τὸ βαθυστόχαστον ὄρισμὸ τῆς ἀρετῆς: «Μὲ τοὺς ὅρους ἀρετὴ καὶ δύναμη ἐννοῶ τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Δηλ. ἀρετὴ, ἐνόσω ἀναφέρεται στὸν ἄνθρωπο, εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία ἢ ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἐνόσω αὐτὸς ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνει κάτι ποὺ μόνο μὲ τοὺς νόμους τῆς δικῆς του φύσης μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ» (IV μέρους 8ος ὄρισμός· βλέπε καὶ τὰ θεωρ. 20 καὶ 21). Μὲ τοῦτο τὸν ὄρισμὸ μάλιστα πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τὸν ὄρισμὸ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ποὺ δίνει λίγο παραπάνω ὁ Spinoza, γιὰ νὰ τὸν νιώσουμε ὀρθά. Ὅταν λέει: «Μὲ τὸν ὄρο καλὸ ἐννοῶ ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο εἴμαστε βέβαιοι ὅτι μᾶς εἶναι ὠφέλιμο», καὶ «Μὲ τὸν ὄρο κακὸ ἀντίθετα ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο εἴμαστε βέβαιοι ὅτι μᾶς ἐμποδίζει νὰ μετέχουμε σ' ἓνα καλό» (IV μέρους 1ος καὶ 2ος ὄρισμ.), δὲ συμφωνεῖ μὲ τὶς χοντροειδεῖς ὠφελιστικὰς ἀρχὰς τῶν ἀγγλῶν ἠθικολόγων. Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ παρακάτω (IV, 8): «Ὀνομάζουμε καλὸ ἢ κακὸ ἐκεῖνο ποὺ ὠφελεῖ ἢ ζημιώνει τὴ διατήρησιν τοῦ εἶναι μας, δηλ. ἐκεῖνο ποὺ μεγαλώνει ἢ λιγοστεύει, βοηθεῖ ἢ ἐμποδίζει τὴν ἐνέργειά μας». Μὲ ἄλλα λόγια: καλὸ εἶναι ὅτι μᾶς κάνει νὰ ἐνεργοῦμε σύμφωνα μὲ τὴ φύση μας καὶ ἔτσι ποὺ νὰ εἴμαστε ἐμεῖς ἡ αἰτία τῶν πράξεών μας, καὶ κακὸ ὅτι μᾶς δεσμεύει αὐτοῦ, τοῦ εἴδους τὴν ἐλευθερία, ὅτι μᾶς κάνει νὰ ἐνεργοῦμε σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις αἰτιῶν ξένων πρὸς τὸ εἶναι μας. Γι' αὐτὸ λέει ὁ Spinoza: «Ὅσο περισσότερο κανένας προσπαθεῖ καὶ εἶναι σὲ θέσιν νὰ ζητεῖ τὴν ὠφέλειά του, δηλ. νὰ διατηρεῖ τὸ εἶναι του, τόσο περισσότερο εἶναι προικισμένος μὲ ἀρετὴ»

καὶ ἀντίθετα, ὅσο ἕνας παραμελεῖ τὴν ὠφέλειά του, δηλ. νὰ διατηρεῖ τὸ εἶναι του, τόσο ἀδύνατος εἶναι» «IV, 21). Στὸ θεώρημα τοῦτο ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι ὀνομάζεται ἀδύνατος ὁ κακός. Ἄδύνατος, γιατί δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διατηρήσει τὴν ἀνεξαρτησία του, ἀλλὰ γίνεται ὑποχείριος, σκλαβώνεται σ' αἰτίες ξένες πρὸς τὴ δική του φύση (τέπια εἶναι τὰ πάθη γιὰ τὸ Spinoza). Ἔτσι ὥστε οἱ πράξεις του δὲν τὸν ἐκφράζουν, δὲν ἐξωτερικεύουν τὸ δικό του εἶναι. Καὶ γιὰ νὰ κατανοηθοῦν πρέπει νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὶς ξένες ἐκεῖνες αἰτίες, πού τὶς ἐπέβαλαν, ὄχι πρὸς τοὺς νόμους τῆς δικῆς του φύσης ἀποκλειστικά, καθὼς τὰ ἔργα τῆς ἁ ετῆς.

Ἄρα μὲ τὴ διατήρηση τοῦ εἶναι ὁ Spinoza ἐννοεῖ τὴν ἐλευθερία τῆς ψυχῆς, τὴ δύναμή της νὰ δίνει στὶς ἐκδηλώσεις της, στὶς πράξεις της, τὴ σφραγίδα τοῦ ἑαυτοῦ της. Τὸ καλὸ εἶναι ὠφέλιμο στὸν ἄνθρωπο κατὰ τοῦτο, ὅτι τὸν βοηθεῖ νὰ κάνει τὴ θέλησή του κατάφαση τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὸ κακὸ πάλι τοῦ εἶναι ἐπιζήμιο γιατί τὸν δεσμεύει, γιατί τὸν κάνει ἄλλος νὰ ναι κι ἄλλος νὰ φαίνεται, γιατί κάνει τὶς πράξεις του νὰ ἐκφράζουν ὄχι τὴ δική του θέληση, ἀλλὰ τὴ θέληση ἑνὸς αὐθαίρετου καὶ τυραννικοῦ κυρίου—τῶν παθῶν.

Σὰ συνέχεια, ξεκαθάρισμα καὶ συμπλήρωμα αὐτῶν τῶν ἰδεῶν ἔρχεται ἡ περὶ ἀρετῆς ἀντίληψη, πού νὰ ἐκθέσει καὶ νὰ στερεώσῃ εἶναι τὸ πρόγραμμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ἡ ἀρετὴ εἶναι πραγματικὴ καὶ σταθερὴ ἐκφραση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ κατάφαση τῆς ἐλευθερίας του, μὲ μιὰ λέξη: δύναμη, γιατί εἶναι θρίαμβος τῆς Ἰδέας, πού πλάθει ἡ καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ αἷμα της, ἐναντίον τῶν σκοτεινῶν ἐχθρῶν της, τοῦ χάους, τῆς ἀσυναρτησίας, τῆς ἀρρυθμίας μιᾶς δίχως νόημα ζωῆς. Ἡ κακία εἶναι νοθεΐα τῆς πραγματικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, σκλαβιά καὶ ἀδυναμία, γιατί ἐνῶ ἡ βαθύτερη οὐσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ πνεῦμα του καὶ πνεῦμα θὰ πεί: πειθαρχία, ρυθμός, φῶς νοήματος, ὁ κακὸς δὲν παλαίβει νὰ πειθαρχήσῃ, νὰ ρυθμίσει, νὰ φωτίσει μ' ἕνα νόημα, μὲ τὴν Ἰδέα τὴ Ζωή, τὸ Πραγματικό, τὸ εἶναι, ἀλλά, ράθυμος κι ἄπνοος καθὼς εἶναι,

ἀφήνεται νὰ γίνει κι αὐτὸς ζόφος, χάος καὶ ἀρουθμία, ὅπως ὁ ἐχθρὸς καὶ τύραννος τῆς ψυχῆς του.

Αὐτὰ θὰ χε στὸ νοῦ του καὶ ὁ Nietzsche (ὁ ἴδιος ὀνομάζει τὸ Spinoza πρόδρομό του), ὅταν ἐχαρακτήριζε τὴ βαθύτερη ἐκδήλωση τοῦ ἀνθρώπου ὡς Wille zur Macht δίψα (κατὰ λέξη: θέληση) δύναμης: «Ἐνας πίνακας ἀγαθῶν κρέμεται ἀπάνω ἀπὸ κάθε λαό. Κύταξε, εἶναι ὁ πίνακας τῶν ξεπερασμῶν του (Überwindungen, λέει ὁ Nietzsche): κύταξε εἶναι ἡ φωνὴ τῆς δίψας του γιὰ δύναμη. Ἄξιέπαινο εἶναι ὅτι τοῦ φαίνεται δύσκολο· ὅτι ἀπαραίτητο καὶ βαρὺ ὀνομάζεται ἀγαθὸ· καὶ ὅτι λυτρώνει ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἀνάγκη, τὸ σπάνιο καὶ δυσκολότατο—αὐτὸ λέει ἅγιο» (Also sprach Zarathustra, σελ. 84). Μέσο σὲ τοῦτον τὸν ἀφορισμὸ βάλετε τὸν τόνο ἀπάνω στὶς λέξεις δύσκολο, βαρὺ, δυσκολότατο, καὶ θὰ χετε τὴ νιτσεικὴν ἠθικὴν στὴν τρέχουσα σημασίᾳ τῆς: ἄβαστη παραδοξολογία. Προσέξτε ὅμως ὅτι τὸ ἀγαθὸ λέγεται ὄχι μόνο βαρὺ, ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητο, πρὸ πάντων ἀπαραίτητο, τὸ ἅγιον ὄχι μόνο δυσκολότατο, ἀλλὰ καὶ σπάνιο, πρὸ πάντων σπάνιο, ἐνῶ δύσκολον ἀπλῶς ὀνομάζεται τὸ ἀξιέπαινο, καὶ τότε θὰ δεῖτε τί βάθος καὶ τί σημασία παίρνει ἡ προφητικὴ αὐτὴ σκέψη. Ἀγαθὸ καὶ ἅγιο (τὸ ἀγαθὸ στὸν ὑπέροτατο βαθμὸ, τὸ ἀγαθὸ τοῦ θρησκευτικοῦ κορυφώματος) εἶναι γιὰ τὸ Nietzsche ἐκεῖνο ποὺ «λυτρώνει ἀπὸ μιὰ μεγάλη ἀνάγκη» καὶ ποὺ γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ θέλει ἀγῶνα, θυσίαι, δύναμη. Καὶ ποιά εἶναι ἡ μεγάλη ἀνάγκη, ἡ ἀνθρώπινη ἀνάγκη; Νὰ πάρει κάποιο νόημα ἡ Ζωή, περιεχόμενο, ἀξία τὸ εἶναι! Τὸ λέει ὁ ἴδιος ὁ Nietzsche: «Ἀξίαις ἔβαλε πρῶτος ὁ ἄνθρωπος μέσα στὰ πράγματα γιὰ νὰ διατηρηθεῖ—αὐτὸς πρῶτος ἔδωσε νόημα στὰ πράγματα, ἓνα νόημα ἀνθρώπινο. Γι' αὐτὸ ὀνόμασε τὸν ἑαυτό του «ἄνθρωπο», ποὺ θὰ πεῖ: ἐκτιμητὴ. Ἐκτιμῶ θὰ πεῖ δημιουργῶ: ἀκούσετέ το, ἔσεῖς Δημιουργοί! Ἡ ἐκτίμηση μόνη εἶναι ὅλων τῶν ἐκτιμημένων Πραγμάτων ὁ θησαυρὸς καὶ τὸ στολίδι. Μὲ τὴν ἐκτίμηση γεννιέται ἡ ἀξία: καὶ χωρὶς τὴν ἐκτίμηση θὰ τὰν κούφιο τὸ καρδί τοῦ εἶναι. Ἀκούσετέ

το ἔσεῖς, Δημιουργοί!» (σελ. 86). Δημιουργὸς γιὰ τὸ Nietzsche εἶναι κεῖνος ποὺ πραγματοποιεῖ ὅτι ἀνθρώπινο ὑπάρχει ὡς δυνατότητα μέσα στὸν ἄνθρωπο: δίνει δηλ. ἀξία στὰ πράγματα, περιεχόμενο στὸ καρῦδι τοῦ Εἶναι, νόημα καὶ σκοπὸ στὴ Ζωή. Καὶ ὅλα αὐτὰ εἶναι δημιουργία, γιὰτὶ ἀξία, νόημα, σκοπὸς μέσα στὸ Πραγματικὸ τὸ ἴδιο δὲν ὑπάρχει. Ὁ ἄνθρωπος τὰ πλάθει καὶ ρίχνεται μὲ τὴ δράση του νὰ τὰ βάλει μέσα στὸ Εἶναι, νὰ πειθαρχήσῃ σ' αὐτὰ τὴ ροὴ τῶν πραγμάτων. Αὐτῆς τῆς περιπέτειας «κατηγορίες» εἶναι τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό. Τὸ καλὸ εἶναι τὸ σημάδι τῆς νίκης, τὸ κακό τῆς ἥττας. «Ὅτι εἶναι καλὸ καὶ κακό, αὐτὸ δὲν τὸ ξέρεῖ ἀκόμα κανένας παρὰ μόνο ὁ Δημιουργός. Καὶ Δημιουργὸς εἶναι κεῖνος ποὺ βάζει σκοπὸ στὸν ἄνθρωπο καὶ δίνει στὴ Γῆς τὸ νόημά της καὶ τὸ μέλλον της: τοῦτος εἶναι ποὺ κάνει, ὥστε κάτι νὰ ναι καλὸ ἢ κακό» (σελ. 288).

Μὰ ἡ δημιουργία θέλει δύναμη, μυῶνες ψυχικοὺς σιδερένιους, καρδιὰν ἀθλητικὴ. Ἡ ἀρετὴ προϋποθέτει μιὰν αὐτοπειθαρχία, μιὰν αὐτοκυριαρχία καὶ ἕναν αὐτεξουσιασμό, ποὺ λίγοι μόνο μποροῦν μέσα τους νὰ καλλιεργήσουν. Γιὰ τοῦτο μόνο στοὺς πλούσιους ἀπὸ νῆκες, σὲ κείνους ποὺ ξέρουν μὲ τὴ βία νὰ πειθαρχοῦν τὸν ἑαυτό τους, σ' ὅσους οἱ ἴδιοι προστάζουν τὶς αἰσθησεις τους, στοὺς Κύριους τῶν ἀρετῶν τους (σελ. 102) ἔχει ἐμπιστοσύνην ὁ Nietzsche. Σ' αὐτοὺς μόνο λέει: «Ἄς δώσει ἡ ἀρετὴ σας στὴ Γῆς τὸ νόημά της, ἕνα νόημα ἀνθρώπινο!» (σελ. 112). Τοὺς ἄλλους ποὺ αἰσθάνονται τάχα τὸν ἑαυτό τους ἰσχυρὸ καὶ θέλουν νὰ καταταχθοῦν σὲ τοῦτον τὸν ἱερὸ λόχο, τοὺς ἀνακρίνει μὲ αὐστηρότητα: «Εἶσαι μιὰ νέα δύναμη καὶ ἕνα νέο δίκαιο; Μιὰ πρώτη κίνηση; Ἐνας τροχὸς ποὺ κυλάει μόνος του; Μπορεῖς ν' ἀναγκάσεις ἀκόμα καὶ τ' ἀστέρια νὰ στρέφονται τριγύρω σου; (σ. 91). . . . Μπορεῖς νὰ δώσεις μόνος σου στὸν ἑαυτό σου τὸ δικό σου κακό καὶ τὸ δικό σου καλὸ καὶ νὰ κρεμάσεις τὴ θέλησή σου ἀπάνω σου σὰ νόμο; Μπορεῖς νὰ σαι μόνος σου κριτῆς τοῦ ἑαυτοῦ σου καὶ ἐκδικητῆς τοῦ νόμου σου;» (σελ. 92). Ἄν μπορεῖς, καλά. Ἄν

ὄχι, παραμέρισε καὶ σκῦψε νὰ περάσουν ἀπὸ πάνω σου οἱ Διαλεχτοὶ ποὺ ξέρουν νὰ νικοῦν τὸν ἑαυτὸ τους, γι' αὐτὸ νικοῦν καὶ τοὺς ἄλλους. Δέξου γιὰ καλὸ δικό σου τὸ δικό τους τὸ καλὸ καὶ γιὰ κακὸ δικό σου τὸ δικό τους τὸ κακό!

Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα τῆς νιτσεικῆς δίψας γιὰ δύναμη. Ἡ δίψα αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ βίαιη αὐτοκατάφαση τῆς θέλησης, καθὼς τὴν ἐξηγοῦν πολλοὶ (καὶ καθὼς καὶ μερικὲς ἀκόμα περικοπὲς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Nietzsche ἀφήνουν νὰ φαίνεται). Εἶναι πρὶν ἅπ' ὅλα ἓνα *formendes, gestaltendes Prinzip*—ὅπως λένε οἱ Γερμανοί. Μιὰ δύναμη δηλ. ποὺ λαχταράει νὰ δώσει στὴ Ζωὴ μορφή, ποὺ θὰ πεῖ: τὸ ρυθμὸ καὶ τὴν πειθαρχία ἐνὸς νοήματος. Γιὰ τοῦτο ἡ δίψα αὐτὴ ὡς βαθιὰ ἀνθρώπινη ἐκδήλωση χαρακτηρίζει ὄχι μόνο τὴν ἠθικὴν ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ τὴ ζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ καὶ ἡ «γνωστικὴ» ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου τοῦτο τὸ βαθύτερο λόγο ἔχουν: καὶ μὲ τὴν Ἐπιστήμη καὶ μὲ τὴν Τέχνη τὸ Πνεῦμα ὁρμάει νὰ νικήσει τὰ Πράγματα δίνοντας μορφή, ὅρια δηλ. καὶ τάξην ἐσωτερικὴν, νόημα στὴ χαώδικη καὶ παγερὴ ροή τους. «Ἀκόμα καὶ σὺ ποὺ ζητεῖς τὴ Γνώση» γράφει ὁ Nietzsche «εἶσαι μονοπάτι καὶ πάτημα τῆς θέλησός μου: ἀλήθεια, ἡ δίψα μου γιὰ δύναμη περπατεῖ μὲ τὰ πόδια τῆς θέλησός σου γιὰ τὴν ἀλήθεια!» (σελ. 168). Καὶ τὴν ὁμορφιά μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὴν ἐξηγεῖ παρακάτω: «Ὅταν ἡ δύναμη γίνεται χάρη καὶ συγκατάβαση καὶ κατεβαίνει σιὰ ὄρατά: Ὅμορφιαν ὀνομάζω τούτη τὴν ἀδόδο!» (σελ. 172).

Σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἄθλους τοῦ ὁ ἄνθρωπος ἔχει πρῶτα νὰ νικήσει ἓναν ἐχθρὸ ποὺ κρύβει ὁ ἴδιος μέσα του: τὸ πνεῦμα τῆς βαρύτητας (*den Geist der Schwere*, σελ. 284 καὶ πέρα). Αὐτὸς εἶναι γιὰ τὸ Nietzsche ὁ μεγάλος πειρασμός. Τὸ πνεῦμα τῆς βαρύτητας (ἡ *vis inertiae* τοῦ Fichte), ποὺ ζητάει νὰ φλεβοτομήσει τὴ δημιουργικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου ὑπουλα, εἶναι ἡ σκοτεινὴ δύναμη τῆς συνήθειας: οἱ παραδομένοι θεσμοί, οἱ ἔτοιμες ἀλήθειες, οἱ ὁμορφιὲς ποὺ ἔχουν πέραση—θεσμοί, ἀλήθειες καὶ ὁμορφιὲς «γιὰ ὅλους». Αὐτὸν τὸν κατα-

χθόνιο δαίμονα ἀκούνε κι ὑπακούνε οἱ μισοὶ ἀνθρώποι, οἱ μικρόψυχοι καὶ ὀκνηροί: τὰ ἑτερόφωτα, τὰ ἑτεροκίνητα, τὰ δουλικὰ ὄντάρια. Στὴν Ἠθικὴ πιθικίζουν. Ὑπολογισμὸς καὶ συμβιβασμὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια τους. Καὶ τὴν ὁμορφιά, ὅταν δὲν τὴν ἐμπορεύεται, τὴ διαπομπεύει ἢ φαλακρὴ τους ψυχὴ. . .

Ὡς αὐτοῦ πᾶμε μαζί μὲ τὸ Nietzsche χαρούμενοι καὶ περήφανοι γιὰ τὴ λαμπρὴ συντροφιά. Μὰ ἀπὸ τοῦτο τὸ σημεῖο καὶ πέρα χωρίζονται οἱ δρόμοι μας.

Τὸ πρόβλημα, πὺ τοῦ παρουσιάζεται ὕστερα ἀπὸ τὰ λεγόμενά του αὐτά, εἶναι τὸ ἑξῆς: Ποῦ ἔχει τὶς πηγές τῆς ἡ δίψα καὶ ἡ χαρὰ τῆς Δύναμης, πὺ χαρακτηρίζουν τὴν κάθε ἀνθρώπινη προσπάθεια; Ἀπὸ ποῦ βγαίνει ἡ ὁρμὴ καὶ ἡ λαχτάρια τοῦ ἀνθρώπου νὰ δώσει τὸ ρυθμὸ καὶ τὸ φῶς ἑνὸς νοήματος, μιᾶς «μορφῆς» στὴ Ζωή, στὸ Πραγματικό, στὸ Εἶναι μὲ μιὰ λέξη;

Ὁ Nietzsche γιὰ ν' ἀπαντήσῃ κατεβαίνει χαμηλά, πολὺ χαμηλά. Βρίσκει τὸν *Wille zur Macht* σὲ κάθε τὶ πὺ χει ζωὴ, ἀκόμα καὶ στὰ πὺ ἐμβρυώδικα καὶ πὺ τιποτένια φανερώματα τῆς Ζωῆς. Νὰ θυμηθοῦμε τὸν Guyau καὶ τὸν Κροπότιν!—Λέει:

«Μὰ πῶς γίνεται τοῦτο; Ἔτσι ἀναρωτήθηκα. Τί εἶναι κείνο πὺ κάνει τὸ Ζωντανὸ νὰ ὑπακούει καὶ νὰ διατάζει καὶ διατάζοντας ἀκόμα ν' ἀσκεῖ τὴν ὑπακοή; Ἀκούσετε τώρα τὸ λόγο μου, ἔσεῖς οἱ σοφότατοι. Ἐξετάσειτέ τον σοβαρὰ γιὰ νὰ δεῖτε ἂν χώθηκα ὡς τὴν καρδιὰ τῆς ἴδιας τῆς Ζωῆς κι ὡς τὶς ρίζες τῆς καρδιᾶς τῆς! Ὅπου βρῆκα κάτι ζωντανό, ἐκεῖ βρῆκα δίψα γιὰ δύναμη ἀκόμα καὶ στὴ θέληση ἐκείνου πὺ ὑπηρετεῖ, βρῆκα τὴ λαχτάρια νὰ ναι Κύριος» (σελ. 167, βλ. καὶ σελ. 291).

Ἐδῶ—τὸ καταλαβαίνει πᾶ καὶ μόνος του ὁ ἀναγνώστης ὕστερα ἀπ' ὅσα εἶπαμε στὸ 3ο Κεφ. τούτου τοῦ βιβλίου—διαφωνοῦμε, χωρίζομαστε. Καὶ χωρίζομαστε μὰ γιὰ πάντα. Ἡ δίψα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ δύναμη, ὡς ἑλατήριο πνευματικῆς δημιουργίας (μόνον ὡς μιὰ τέτια ἀρχὴ ἐνδιαφέρει τὴν ἔρευνά μας ἢ νιτσεικὴ αὐτὴ ἔννοια), βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του νὰ ὑψωθεῖ πάνω ἀπὸ τὴ ριζικὰ ἐχθρικὴν ἀντίθεση μεταξὺ Διδόμενου καὶ

Ἀπαίτησης, Πραγμάτων καὶ Ἰδέας, Μὴ - Ἐγὼ καὶ Ἐγώ. Καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶναι βαθιὰ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινη ἀνάγκη, ἐπειδὴ προϋποθέτει τὴ συνείδηση, τὸ μεσότοιχο τοῦτο ἀνάμεσα σ' ἄνθρωπο καὶ ζῶο. Τὸ ζῶο διόλου δὲν αἰσθάνεται τὸ χάσμα, τὸ δυῖσμό, τὸν ἀνταγωνισμό πού ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ εἶναι καὶ τῆς Ἰδέας. Καὶ δὲν τὸν αἰσθάνεται γιατί δὲν ἔχει συνείδηση. Γιὰ τοῦτο τὸ ζῶο δὲν ἔχει καὶ ἀνησυχίες, δὲ ζεῖ δραματικά, κανένα νόημα τραγικὸ δὲν ἔχει ἢ ὑπαρξή του. Μὰ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ συνείδηση ἔνωσεν ὡς τὰ πιὸ μύχια βάρη τῆς ψυχῆς του ἐκείνη τὴν ἐχθρική πολικότητα καὶ ρίχτηκε μὲ ἀθλητικὴ καρδιὰ νὰ τὴν «ἄρει». Νὰ τὴν ἄρει μὲ τὸ Πνεῦμα. Δηλαδή πειθαρχώντας, ὑποτάζοντας τὸ Διδόμενο στὴν Ἀπαίτηση, τὰ Πράγματα στὴν Ἰδέα, τὸ Μὴ - Ἐγὼ στὸ Ἐγώ. Ὅπλα του εἶναι ἡ Τέχνη, ἡ Ἠθική, ἡ Ἐπιστήμη. Νίκες καὶ θρίαμβοί του ἡ ὁμορφιά, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀλήθεια.

Ἡ Δύναμη αὐτὴ ἡ δημιουργικὴ μήπως ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴ σκοτεινὴν ὁρμὴ τῆς Ζωῆς πού κινεῖ πρὸς τὴ δράση τὸ κάθε ζωντανό, ἀπ' τὸ σκουληκάκι ὡς τὸ μεγαθήριο; Ὁ Nietzsche (κι ὁ Guhaui, καθὼς εἶδαμε) πιστεύει ὅτι ἡ πρώτη εἶναι μιὰ ραφιναρισμένη, ἐξιδανικευμένη μορφὴ τῆς δεύτερης: «Τόλμη καὶ περιπέτεια καὶ ἡδονὴ τοῦ ἀβέβαιου, τοῦ ἀνεπιχείρητου—τόλμη μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὰ πιὸ ἄγρια καὶ τολμηρότερα θηρία ζήλεψε κι ἔκλεψε ὅλες τὶς ἀρετὲς τους—κι ἔτσι ἔγινε ἄνθρωπος. Αὐτὴ ἡ τόλμη ἐπὶ τέλους ἔγινε φίνα, πνευματικὴ καὶ πνευματώδης, αὐτὴ ἡ ἀνθρώπων τόλμη μὲ ἀητοῦ φτερὰ κι ἐξυπνάδα φιδιοῦ: αὐτὴ μοῦ φαίνεται ὀνομάζεται σήμερα—Ζαρατούστρας!» (σελ. 440, 441). Ἐμεῖς τί θὰ ποῦμε; εἶναι ἢ δὲν εἶναι; ἔχουν σχέση ἢ δὲν ἔχουν; Ἐμεῖς λοιπὸν θὰ ποῦμε ὅτι ὄχι μόνο μάταιο εἶναι τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ἀλλὰ καὶ επικίνδυνο. Γιατὶ ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἀπαντοῦμε ναι, τί πρόκειται νὰ βγεῖ ἀπὸ ὅλην αὐτὴ τὴν ἱστορία; Μήπως «ἐξηγοῦμε» μὲ τὴ διαπίστωση τῆς σχέσης, τῆς συγγένειας αὐτῆς τὸ ἐλαπ τῆς Ζωῆς; Ὅχι μόνο δὲν τὸ ἐξηγοῦμε, ἀλλὰ καὶ τὸ παρεξηγοῦμε. Τὸ συσκο-

τίζουμε μὲ ὑποθέσεις ἀναπόδειχτες καὶ τὸ καταντοῦμε νεφέλωμα μεταφυσικό. Μήπως τουλάχιστον ἔτσι μπαίνουμε βαθύτερα στὸ νόημα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας; Καταλαβαίνουμε, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ζῶο, καλύτερα τὸν ἄνθρωπο; Ἐναντίας ἀφήνουμε ἔτσι νὰ γλυστρήσει μέσ' ἀπὸ τὰ δάχτυλά μας ὅτι βαθιὰ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινο ἀποτελεῖ, καὶ χαρακτηρίζει ἄρα, τὸν ἄνθρωπο: ἡ συνείδηση. Ἐτσι λοιπὸν ὄχι μόνο δὲν κατανοοῦμε, ἀλλὰ κινδυνεύουμε καὶ νὰ παρανοήσουμε τοὺς ἄθλους τοῦ Πνεύματος. Ὡστε τὸ καλύτερο, ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε, εἶναι νὰ σαρώσουμε ὀριστικὰ μέσ' ἀπὸ τὴν Ἠθική, καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πνεύματος, αὐτὲς τὶς μάταιες καὶ ἐπικίνδυνες ἔννοιες τοῦ «ὀργανικοῦ ξεδιπλώματος», τῆς «συνεχοῦς ἐξέλιξης», τῆς «μεταμόρφωσης», τοῦ «ραφίναρίσματος» καὶ τῆς «ἐξιδανίκευσης», ἀφοῦ ὄχι μόνο δὲν ἐξυπηρετοῦν τὴν ἔρευνα, ἀλλὰ τὴν σαστίζουν καὶ τὴν παραπλανοῦν.

Ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα πάλι στὰ προβλήματα μας καὶ ἄς προχωρήσουμε βαθύτερα στὴν ἀνάλυση τῆς ἀρετῆς.

Τὴν ἀρετὴ—ὅπως καὶ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἀλήθεια—πρέπει νὰ τὴ λαχταρᾷς μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς σου, ὥστε, ὅταν ἐπὶ τέλους τὴν ἐπιτύχεις, νὰ θαρεῖς πῶς σοῦ χάρισαν κάτι ποὺ ποθοῦσες φλογερὰ καὶ πῶς τώρα μόνο ποὺ τὸ ἀπόκτησες εἶσαι ἡσυχος καὶ πλήρης. Ὅταν δὲν τὴν αἰσθάνεσαι σὰ μιὰν ἔλλειψη, ὅταν δὲν ἀνησυχεῖς ὡς τὰ βάθη τῆς καρδιᾶς σου ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία της, δὲν ἔρχεται, ὅταν τὴν ἀποκτήσεις, σὰ χάρη καὶ σὰ λύτρωση. Καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι χάρη καὶ λύτρωση γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. — Παραστατικότερα ἀπὸ τὸ Χριστὸ δὲ διατύπωσε τούτη τὴ λεπτομέρεια κανένας. Εἶπε: «Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται». Τέτια εἶναι ἡ λαχτάρα της. Πρέπει νὰ πεινᾷς καὶ νὰ διψᾷς τὴν ἀρετὴ. Καὶ ποτὲ νὰ μὴ χορταίνεις τελείως. Παρὰ τὸ χορτάσμα, ἡ ἀπόλυτη ἱκανοποίηση, νὰ ναι σὰ μιὰν ἀμοιβὴ μακρινὴ καὶ ἀναμενόμενη τῆς ἀρετῆς σου, ἀμοιβὴ ποὺ νὰ δίνεται ἀπὸ κάποιον ἄγαθὸ καὶ ἄγρυπνο Θεὸ σὰ βραβεῖο τοῦ μεγάλου ἀγῶνα.

Παθητικὰ τὰ πε αὐτὰ καὶ ὁ Nietzsche μέσα στοὺς Μακαρισμοὺς τοῦ δικοῦ του εὐαγγέλιου: «Ἀγαπῶ ἐκεῖνον πὺ ἀγαπάει τὴν ἀρετὴ του: γιὰτὶ ἀρετὴ εἶναι θέληση χαμοῦ καὶ βέλος νοσταλγίας. . . . Ἀγαπῶ ἐκεῖνον πὺ κάνει τὴν ἀρετὴ του λαχτάρᾳ του καὶ μοῖρα τού: ἔτσι γιὰ χάρη τῆς ἀρετῆς του θέλει ἀκόμα νὰ ζεῖ καὶ δὲ θέλει πιά νὰ ζεῖ» (Also sprach Zarath. σελ. 17). Περίφημα. Ἔτσι βαθιὰ πρέπει νὰ αἰσθάνεσαι τὴ δίψα τῆς ἀρετῆς. Λαχτάρᾳ σου νὰ τὴν ἔχεις, νοσταλγία καὶ μοῖρα σου!

Μὲ τὴν ἀρετὴ λυτρώνεται ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ θύελλα τοῦ πάθους. Πάθος, καθὼς ἐξηγῶ στὴν «Τριλογία» μου (σελ. 34-35), ὀνομάζω κάθε βίαιη, παράφορη, ἀσύμμετρη, ἀνώμαλη κίνηση τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Πάθος εἶναι τὸ σάστισμα, ἡ ἀηδία καὶ ἡ πίκρα. Πάθος καὶ ἡ φρίκη, ὁ τρόμος, ἡ ὀδύνη. Πάθη εἶναι καὶ συγκινήσεις ἡδονῆς παράφορες, ἄρρυθμες, τραχειῆς πὺ κλονίζουν τὴν ἰσοροπία τῆς ψυχῆς, τὴν κουράζουν, τὴν ἐξαντλοῦν καὶ τῆς φέρνουν στὸ τέλος μοιραία πόνο: τὸν ἴλιγγο, τὸ κενό, τὴν ἀπογοήτεψη, τὸ σύχαμα, τὴν ἀπόγνωση.—Μὲ τὴν ἀρετὴ σώζεται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ πάθος, θὰ πεῖ τοῦτο: Τὸ Πραγματικὸ μὲ τὸ ζόφο, τὸ χάος καὶ τὴν ἀρρυθμία του γεννάει τὸ πάθος στὴν ψυχὴ τοῦ εὐαίσθητου ἀνθρώπου. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάλογη πρὸς τὴν εὐαισθησία του τὴν ὁρμὴ τοῦ νοῦ καὶ τὴ δύναμη τῆς θέλησης, κατορθώνει νὰ ὑποτάξει τὸ Πραγματικὸ στὴ ρυθμικὴ καὶ φωτεινὴ πειθαρχία τῆς Ἰδέας καὶ ἔτσι σώζει, λυτρώνει τὴν ψυχὴ του ἀπὸ τὸ πάθος.

Ἡ λύτρωση αὐτὴ δὲν εἶναι ὀργανικὸ ξαλάφρωμα, ἀνακούφιση φυσιολογικὴ, ἀπλὴ μηχανικὴ ἐκκένωση μιᾶς μαζεμένης καὶ ἐμποδιζόμενης γιὰ τὸν α ἢ β λόγο νὰ ξεχυθεῖ πληθώρας ὁρμῶν. Ἀλλὰ κάθαρση τοῦ πάθους ἀπὸ τὰ σκοτεινά, παράφορα, ὀδυνηρὰ στοιχεῖα του, μετουσίωσή του σὲ μιὰν ἡμερῆ, γλυκειά, λεπτότατη συγκίνηση: τὴν ἠθικὴν ἰκανοποίηση (τὸ ἀντίστοιχο ἰσοδύναμο τῆς «αἰσθητικῆς συγκίνησης» στὴν Ἠθική) πὺ ναι χαρὰ μαζὶ καὶ θαύμασμός. Ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι μεγάλης σημασίας καὶ πρέπει νὰ προσεχτεῖ. Καθὼς ἔδειξα στὸ

«Περὶ Τέχνης» (Κεφ. 6ο, σελ. 110 καὶ πέρα) οἱ ψυχαναλυτικοὶ σήμερα τὴν παράβλεψαν καὶ ἔτσι κατάντησαν νὰ ἐρμηνεύουν τὰ φαινόμενα τοῦ Πνεύματος ὡς προσπάθειες τῆς ψυχῆς ν' αὐτοθεραπευθεῖ, ὅταν κλονίζεται ἡ μύχια ἰσοροπία της, καὶ ἔτσι νὰ μὴν πέφτει στοὺς πολυώνυμους ὑστερισμούς. Ἐδῶ δὲν θὰ ξαναεκθέσω τὰ ἐπιχειρήματά μου. Παραπέμπω τοὺς ἐνδιαφερόμενους νὰ τὰ δοῦν πλατιά στὸ βιβλίο μου ἐκεῖνο. Ἐνα μόνο νομίζω πὼς πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι ἡ διαφορὰ μας βρίσκεται συγκεντρωμένη στὸ ἐξῆς σημεῖο: Ἐκεῖνοι θένε τὴ λύτρωση πού χαρίζει στὴν ψυχὴ τὸ Πνεῦμα: ἄνοιγμα μιᾶς διεξόδου στὸ χεῖμαρο τῶν ὁρμῶν της. Γιὰ μένα ἡ λύτρωση εἶναι κατευνασμός, ἡσύχασμα, γαληνεμὸς μιᾶς ψυχικῆς θύελλας. Σώζεται μὲ τὸ Πνεῦμα ὄχι ἡ ψυχὴ πού πλημυρίζει ἀπὸ συγκροτημένες ὁρμές, ἀλλὰ ἐκείνη πού τρικυμίζεται ἀπὸ τὴν ἔγνοια, ἀπὸ τὴ στεναχώρια πού δοκιμάζει, ὅταν ὡς συνείδηση χαροπαλαίβει μέσα στὸν ἐχθρικὸν ἀνταγωνισμὸ Διδόμενου καὶ Ἀπαίτησης, Πραγμάτων καὶ Ἰδέας, Μὴ-Ἐγὼ καὶ Ἐγώ. Ἡ ταραχὴ της σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι ὄχι ὀργανικὴ καὶ ζωώδικη, ἀλλὰ—ἄς τὴν ὀνομάσουμε ἔτσι γιὰ νὰ τὴν ξεχωρίσουμε—πνευματικὴ, βαθιὰ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινη. Γιὰ τοῦτο καὶ τὴ λύτρωσή της πρέπει νὰ τὴ διατυπώνουμε μὲ ὄρους ὄχι θεραπευτικούς, ἀλλὰ μιᾶς ἄλλης σφαίρας, ἑνὸς ἄλλου κόσμου λεχτικῶν συμβόλων. Νὰ τὴν ποῦμε δηλ. ὄχι ξαλάφρωμα καὶ ἀνακούφιση, ἀλλὰ *κάθαρση* καὶ *μειουσίωσι*. Μὲ ὅλα αὐτὰ δὲν ἐννοοῦμε ὅτι τὸ καθαρόμένο καὶ μειουσιωμένο πάθος, ἡ ἠθικὴ ἰκανοποίηση, εἶναι συναίσθημα μεταψυχικόν, νὰ ποῦμε, πού δὲ μοιάζει μὲ τ'ἄλλα, κάτι δηλ. ὅπως ὁ amor dei intellectualis τοῦ Spinoza ἢ ἡ Achtung fürs Gesetz τοῦ Kant. Αὐτὸ θὰ ταν θλιβερὴ παρανόησι τῶν λεγομένων μας. Ἡ ἠθικὴ ἰκανοποίηση εἶναι συναίσθημα καὶ αὐτό, καθὼς ὅλα τ'ἄλλα, μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι κινεῖ ἡμερα, συμμετρικὰ ἔντονα καὶ μὲ τάξι τις δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ γι' αὐτὸ εἶναι λεπτὴ καὶ τερπνὴ συγκίνηση (ὅπως καὶ ἡ αἰσθητικὴ χαρά). Μὲ ὅσα λοιπὸν λέμε παραπάνω θέλουμε μόνον νὰ δείξουμε ὅτι τὸ πάθος, πού μὲ τὸ πνεῦμα καθαίρεται καὶ

γίνεται ικανοποίηση ηθική, είναι ταραχή που προκύπτει όχι από οργανικές (νευρικές) διαταράξεις, όπως πιστεύουν οι ψυχαναλυτικοί, αλλά από τη συνειδητοποίηση εκείνου του έχθρικού ανταγωνισμού, εκείνης της Spannung, που, καθώς λέγαμε, μόνο η ανθρώπινη ψυχή είναι σε θέση να αιστανθεί. Ωστε η διαφορά μας από τους ψυχαναλυτικούς έγκειται σε τούτο: άλλη είναι για αυτούς η φύση και η αιτία του πάθους, από το οποίο λυτρώνεται με το Πνεῦμα (τὴν Τέχνη, τὴν Ἠθική και τὴν Ἐπιστήμη) ἡ ψυχή, και ἄλλη ἡ φύση και ἡ αιτία του για μᾶς. Γι' αυτούς τὰ κοινωνικά νετο και ὀρισμένες βιωτικές συμπτώσεις ἔμποδίζουν τὴ φυσιολογική ροή τῶν ὀρμῶν, προκαλοῦν τὰ κάθε λογῆς ψυχικά «συμπλέγματα» (complexes), ἔμποδίζουν τὴν ὀμαλή λειτουργία τοῦ μηχανισμού τῆς ψυχῆς και ἔτσι δημιουργοῦν τὴν ταραχή, που γίνεται αιτία τῆς ἀλλοφροσύνης, τῶν ὑστεριῶν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν κατορθώσει να ἔξασφαλίσει ὀπωςδήποτε τὴν ἔσωτερική του ἰσοροπία. Μέσα στο ὀπωςδήποτε αὐτὸ εἶνε και οἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματος: ὁ ἠθικός ἄθλος, ἡ καλλιτεχνική δημιουργία και ἡ γνωστική ἐνέργεια (μορφές τῆς sublimation, τῆς Sublimierung, ὀπως λέγει ὁ Freud). Ἐμεῖς σε ὀλα αὐτὰ ἀντιιάσσουμε τὸ φιλοσοφικό βάθος τοῦ πάθους τῆς ψυχῆς που καθαίρεται με τὴν ἠθικήν ἐνέργεια (ὀπως και με τὴν καλλιτεχνική και τὴ γνωστική). Πηγάζει, λέμε, ὀχι ἀπό τὴ σύγκρουση που φαντάζονται οἱ ψυχαναλυτικοί, ἀλλὰ ἀπό μίαν ἄλλη πὸ βαθιά, πὸ τρομερή. Ἀπὸ κείνην που χαρακτηρίζει τὴν ἄνθρώπινη συνείδηση. Τὴ σύγκρουση τοῦ φωτός, τῆς πειθαρχίας, τοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἰδέας (ὀς ἔκφρασης τοῦ ἄνθρώπινου Εἶναι) πρὸς τὸ σκότος, τὸ χάος, τὴν ἀρρυθμία τοῦ Πραγματικοῦ, τοῦ Μὴ-Ἐγώ, τοῦ ἀινιγματώδικου Χ, που τριγυρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ στιγμή που γεννιέται ὀς τὴ στιγμή που καταπίνεται ἀπὸ τὸ Σύμπαν. Γι' αὐτὸ και ἡ φύση τοῦ πάθους τούτου εἶναι ἀλλιώτικη ἀπὸ τὴν «ὀργανική» ταραχή που περιγράφουν οἱ ψυχαναλυτικοί. Φυσικό τούτο και ἀναμενόμενο, ἀφοῦ τέτιο και τόσο εἶναι τὸ φιλοσοφικό του βάθος. —

Ἄρμονικό ξετύλιγμα τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς εἶπε

τὴν ἀρετὴν ὁ Πλάτων (Πολιτεία δ 443 CE). Καὶ τὴν κακία τὴν ὀνόμασε «στάσιν» καὶ «ἐπανάστασιν» καὶ «ταραχὴν καὶ πλάνην» (444 AB). Μόνο πού θελε τὴν ἀρμονία τῆς ἀρετῆς ἀποτελέσμα τῆς ἐσωτερικῆς πειθαρχίας τῆς ψυχῆς σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴν ἱεραρχία τῶν «τριῶν γενῶν» τῆς: τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ (τὸ πρῶτο ὁ ἀρματηλάτης καὶ τᾶλλα δύο τᾶλογα τοῦ δίφρου τῆς ψυχῆς κατὰ τὸ «Φαῖδρο»). Καὶ τὴν κακία ταραχὴν, ἀπειθαρχία καὶ ἀνακάτωμα αὐτῆς τῆς ἰδανικῆς ἱεραρχίας. Ἐναν τέτιο μερισμὸ τῆς ψυχῆς καὶ μιὰ τέτιαν ἱεραρχία τῶν γενῶν τῆς δὲ μπορούμε σήμερα πιά νὰ δεχτοῦμε. Ἡ βαθύτερη γνώση τῆς οὐσίας καὶ τῆς ζωῆς τῆς μᾶς δίδαξε νὰ βλέπουμε μὲ ἄλλα μάτια τὴ δέσμη τῶν δυνάμεών τῆς, τὴν ἀλληλουχία καὶ τὶς κινήσεις τους. Μολαταῦτα ὀφείλουμε ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ Πλάτων πρῶτος (μεταφέροντας στὴν Ἡθικὴ τὶς θεωρίες τῶν γιατρῶν τῆς ἐποχῆς του, πού ἀνάλογα ἐξηγοῦσαν τὴν ὑγεία καὶ τὴν ἀρώστια), θαμπὰ ἔστω καὶ ὅπως μέσα σὲ νεφέλωμα, εἶδε καὶ κήρυξε τούτη τὴν ἀλήθεια: ὅτι ἐσωτερικὴ ἀρμονία καὶ τάξη εἶναι ἡ ἀρετὴ, δυσαρμονία καὶ ἀταξία ἡ κακία. Ἀργότερα μάλιστα, στὰ τελευταῖα του χρόνια, ὅταν τὸν εἶχε κυριέψει τὸ πνεῦμα τοῦ πυθαγορισμοῦ, ἔγραψε ὅτι οἱ ἀρετὲς μπορούν ν' ἀναχθοῦν σὲ ἀριθμητικὰ ὀριζόμενες σχέσεις μερικῶν ἀντιθέσεων. Στὴν «Πολιτεία» εἶχε παραλληλίσει τὴν ἀρετὴ μὲ τὴ μουσικὴν ἀρμονία, στὸ «Φίληβο» (26 B) τὴ λέει μαθηματικὴ συμμετρία.

Πρὸς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοια τῆς μαθηματικῆς συμμετρίας πρέπει νὰ συνδέσουμε τὴν περίφημη «μεσότητα» τοῦ Ἀριστοτέλη («ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς κτλ». Ἡθ. Νικομ. Β 6 1107α 1-5), γιὰ νὰ νιώσουμε τὴ βαθύτερη σημασία τῆς. Ὅτι δηλ. εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ νοικοκυριστικός ὑπολογισμὸς καὶ ἀσφαλῶς κάθε ἄλλο παρὰ ὁ conformisme τῶν μετριοτήτων, ὅπως νομίζουν πολλοὶ ἐρμηνευτές. Ἀρμονία καὶ συμμετρία ἤθελε νὰ τὴν πεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀρετὴ. Μόνο πού κατὰ τὴν ἰδιοσυγκρασία του ἀπόφυγε καὶ τὶς ποιητικὲς ἀλληγορίες καὶ

τούς τύπους τούς μαθηματικούς. Για τούτο, ἀναλύοντάς την ψυχολογικά, τὴν ὀνόμασε μεσότητα δύο κακιῶν, δύο ἔκφυτων καὶ ἀσύμετρων καταστάσεων τῆς ψυχῆς, τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἔλλειψης.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἁρμονία τῆς ψυχῆς μὲ πάλη κατακτημένην εἶπαν τὴν ἀρετὴ σοφοὶ σὰν τὸν G. Simmel καὶ τὸν J. Dewey. Ὁ Benedetto Croce ἐξηγεῖ τὴν ἁρμονία τούτην ὡς ἐξῆς: «Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν θελημάτων (παρακάτω τὰ ὀνομάζει ὀρέξεις, τάσεις, ὀρμές, συγκινήσεις, πόθους, πάθη κτλ.) ἐξηγεῖ τὴ στιγμὴ τοῦ αὐθαιρέτου, τῆς ἀντίφασης, τοῦ κακοῦ μέσα στὴν πρακτικὴν (=ἠθικὴν) ἐνέργεια. Τούτη τὴν ἐνέργεια θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν ὀρίσει: *τὸ θέλημα ποὺ νικάει τὰ πολλὰ θέλήματα*, ὅπως καὶ τὸ ἀντίθετό της: ἡ αὐθαιρέσια εἶναι ἡ *ἀντίθεση τῶν θελημάτων πρὸς τὸ ἓνα θέλημα*» (Philosophie de la Pratique κτλ. σελ. 132). Καὶ πρὸ πάνω λέει τὴν αὐθαιρέσια (=κακία) θέληση χωρισμένη, μοιρασμένη σὲ πολλὰς διευθύνσεις καὶ ἀντιφατικὴ, δράση ὄχι θετικὴν, ἀλλὰ ἀρνητικὴν, ποὺ δὲν εἶναι στ' ἀλήθεια δράση, ἀλλὰ μᾶλλον παθητικότης. Ὅταν λησμονήσουμε γιὰ μιὰ στιγμὴ ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ λόγια τούτα τοῦ ἰταλοῦ σοφοῦ κρύβεται ἡ δεισιδαιμονία τοῦ Hegel καὶ τῶν ὀπαδῶν του, ποὺ θεωροῦν ἀκόμα καὶ τὶς ψυχικὰς περιπέτειες λογικὰ processus μὲ ἄρθρωση διαλεκτικὴν, καὶ ὅταν τοποθετήσουμε τὶς ιδέες ποὺ ἐκφράζουν μέσα στὰ κάδρα, ποὺ ἐτοίμασαν οἱ ψυχολογικὰς ἀναλύσεις τούτου τοῦ βιβλίου, θὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι καὶ μὲ ἀκρίβεια ἐρμηνεύουν καὶ μὲ βάθος τὸ ἠθικὸ γεγονός ὡς ψυχικὴν ἐνέργεια.

Ἡ ἠθικὴ ἱκανοποίησις, εἶπαμε πολλὰς φορὰς ὡς τώρα, εἶναι χαρὰ καὶ θαυμασμός. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ κατόρθωσε μὲ τὸν ἄθλο τῆς ἀρετῆς νὰ λυτρώσει τὴν ψυχὴν του ἀπὸ τὸ πάθος, θαυμάζει τὴ δύναμήν του καὶ εἶναι ὡς τὰ βάρη τῆς καρδιᾶς του χαρούμενος. Σύγχυσις καὶ ἀταξία καὶ σύχαμα καὶ πίκρα πάλι αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἀπὸ ἀναμελιὰ ἢ ἀδυναμία δικήν του τὸν ἐξουθενώσῃ καὶ τὸν ἐξευτελίσῃ ὁ πειρασμός. Τέτια εἶναι ἡ

εὐδαιμονία τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας ἢ τύψη. Ὁ Ἐπίκουρος ἔλεγε ὅτι ὁ δίκαιος μόνο ἀπολαβαίνει τὴν πιὸ τέλειαν ἡσυχία τῆς ψυχῆς (τὴν «ἀταραξία»), ὁ ἄδικος ἀντίθετα εἶναι πάντα γεμάτος ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ταραχὴ (Διογ. Λαέρτ. X, 144).

Ἐκεῖνος ποὺ πολέμησε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του τὴν ἀντίληψη ὅτι μὲ τὴν ἀρετὴ ζητεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν εὐτυχία του ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ὁ Kant. Εὐδαιμονισμὸν ὀνομάζει κάθε σύστημα ἠθικῆς, ποὺ δέχεται αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, καὶ στηλιτεύει ἀμείλιχτα τὴν «κατωτερότητα» του. Ἀπάνω μάλιστα στὸν πολεμικὸ του πυρετὸ ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἀρετὴ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία, ὅταν τελεῖ τὸν ἀθλο τῆς ὁ ἄνθρωπος ὄχι χαρούμενος καὶ εὐτυχισμένος, ἀλλὰ μέσα σὲ λύπες καὶ ἀηδιασμούς. Τί ἠθικὴ σημασία, λέει, ἔχει ἡ πράξι μου, ὅταν σὲ βοηθῶ γιὰ νὰ χαρεῖς καὶ νὰ χαρῶ καὶ ἐγὼ μὲ τὴ χαρά σου; Ὑψος ἠθικὸν ἔχει ὅταν ὅ τι κάνω γιὰ σένα, τὸ κάνω μ' ὄλο ποὺ ἀποστρέφομαι καὶ σένα καὶ τὴ χαρά σου, γιὰτὶ τὸ προστάζει ὁ Νόμος, ἡ ψυχρὴ καὶ αὐστηρὴ φωνὴ τοῦ χρέους.—Νόστιμα ἔσατίρισε τὸν ἠθικὸν αὐτὸ ριγκορισμὸ ὁ ποιητὴς Schiller μὲ τὰ γνωστά του ἐπιγράμματα.

Ἡ γνώμη τοῦ Kant περιέχει μιὰ μεγάλην ἀλήθεια καὶ μιὰ μεγάλη πλάνη. Ἡ ἀλήθεια τῆς εἶναι ἡ ἐξῆς: Βραβεῖο τῆς ἀρετῆς δὲν εἶναι πάντα ἡ ἄμεση χαρὰ καὶ εὐχαρίστηση. Ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος ἐκτελεῖ τὸ χρέος του καὶ ὅταν ἀκόμα πρόκειται μ' αὐτὸ νὰ ματώσει τὴν καρδιά του. Ἡ πλάνη τῆς ὅμως εἶναι ὅτι παραβλέπει (ὁ Kant «ἀπαλείφει» συστηματικὰ μέσ' ἀπὸ τὴν ἠθικὴ του κάθε τι ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινο) ἓνα οὐσιωδέστατο γνῶρισμα τῆς ἀνθρώπινης ἀρετῆς: τὴ στενή τῆς συνάρτηση μὲ τὴν εὐδαιμονία. Ὁ Ἐπίκουρος ἔδωσε σ' αὐτὴ τὴν ἀλήθεια τὴν κλασικότερή τῆς διατύπωση: «Κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ ναι εὐτυχής, χωρὶς νὰ ναι συνετός, ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, καὶ δὲ μπορεῖ κανεῖς νὰ ναι συνετός, ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, χωρὶς νὰ ναι εὐτυχής. Ἐνα εἶναι στ' ἀλήθεια οἱ ἀρετὲς μὲ τὴν εὐδαίμονα ζωὴ καὶ τούτη πάντῃ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ κείνες» (Διογ. Λαέρτ. X, 132). Σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια τὸ λέει αὐτὸ καὶ ὁ Max Scheler:

«Μόνον ὁ καλὸς εἶναι εὐδαίμων. Μόνον ὁ εὐδαίμων κάνει τὸ καλό» (Der Formalismus in der Ethik κτλ. σελ. 373· βλέπε καὶ σελ. 362, 363, 370).

Βέβαια ὁ Kant δὲν ὑποφέρει τὸν κάθε λογῆς εὐδαιμονισμό, γιατί ἀπαιτεῖ ὁ σεβασμὸς μόνο πρὸς τὸ Νόμο νά ναι τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἀποκλειστικὸ καὶ μοναδικὸν ἐλατήριο. Δὲν προχώρησεν ὅμως βαθιὰ στὴ σύλληψη καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρετῆς ὡς ψυχικοῦ γεγονότος καὶ γιὰ τοῦτο δὲν εἶδε τὴ στενή, τὴν ἀδιάσπαστη σχέση τῆς πρὸς τὴν εὐδαιμονία. Ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ ἠθικά, γιατί φλέγεται ἀπὸ τὴ δίψα, τὴν καθαυτὴ ἀνθρώπινη δίψα νὰ λυτρώσει τὴν ψυχὴ του ἀπὸ τὸ πάθος, ποὺ γεννάει μέσα τῆς ἡ δίχως νόημα ροὴ τοῦ Πραγματικοῦ. Μὲ τὸν ἠθικὸν ἀθλο σῶζεται ἀπὸ τούτῃ τὴ φοιχτὴ στεναχώρια καὶ εἶναι φυσικὰ καὶ κατ' ἀνάγκην εὐδαίμων. Τόσο συνυφασμένη μὲ τὴν ἀρετὴν εἶναι ἡ εὐδαιμονία. Μπορεῖ νὰ τὴν πεῖ κανεὶς ἄλλη φάση ἢ ἄλλο πρόσωπο τῆς ἀρετῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει στὸ ζήτημα τοῦτο ἀπάνω ὠραιότατα: «Οὐδὲν δὴ προσδεῖται τῆς ἡδονῆς ὁ βίος αὐτῶν (τῶν ἐναρέτων), ὡσπερ περι-ἀπτου τινός, ἀλλ' ἔχει τὴν ἡδονὴν ἐν ἑαυτῷ» (Ἠθ. Νικ. Α 9 1099α 15). Καλύτερα ὅμως καὶ στερεότερα ἀπὸ κάθε ἄλλον διατύπωσε καὶ στήριξε αὐτὴ τὴν ἀλήθεια ὁ Spinoza. Τί δύναμη καὶ βάθος ἔχει ἐκεῖνο τὸ περίφημο 8ο θεώρ. τοῦ IV Μέρους τῆς Ἠθικῆς του: «Ἡ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ χαρὰ ἢ ἡ λύπη ἐνόσω συνειδητοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας». Ἡ ἐκεῖνο τὸ ἄλλο, ὅπου ἀναλύει περισσότερο τὴν ταυτότητα εὐδαιμονίας καὶ ἀρετῆς: «Ἡ εὐδαιμονία δὲν εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἀρετὴ, καὶ δὲν τὴ χαιρόμαστε γιατί ἀποφεύγουμε τὶς ἡδονές, ἀλλ' ἀνάποδα ἀποφεύγουμε τὶς ἡδονές γιατί τὴ χαιρόμαστε» (V, 42). Εἶναι πραγματικὰ γιὰ νὰ θαυμάσει κανεὶς ἐκεῖνο τὸν ἀσκητικὸ, τὸ φθισικὸν Ἑβραῖο, ποὺ πέθανε νέος, φτωχὸς καὶ παραγνωρισμένος, ὅταν τὸν ἀκούει νὰ ὑμνεῖ τὴ χαρὰ καὶ τὴν εὐτυχία: «Καμιά θεότητα, οὔτε ἄλλος κανένας, κι ἄς εἶναι φθονερός, χαιρεται μὲ τὴν ἀδυναμία μου καὶ τὴ στεναχώρια μου ἢ

μᾶς λογαριάζει τὰ δάκρυα, τοὺς λυγμούς, τὸ φόβο καὶ τὰ παρόμοια, πὺ εἶναι δείγματα ψυχικῆς ἀσθένειας παρὰ ἀρετῆς! Ἐναντίας μὲ ὅσο περισσότερη χαρὰ γεμίζουμε τὴν ψυχὴ μας, σὲ τόσο μεγαλύτερη τελειότητα προχωροῦμε, δηλ. τόσο περισσότερη καὶ ἀναγκαία εἶναι ἡ συμμετοχὴ μας στὴ θεία φύση» (IV, 45). Τί ἀντίθεση συμβολικὴ, συμβολικότητα πρὸς τὸν πεντάντικο πουριτανισμό τοῦ Kant πού, ἡλικιωμένος, ἀποκαταστημένος Καθηγητῆς καὶ δοξασμένος, δίδασκεν ὅτι τῆς ἀρετῆς τὸ πρόσωπο πρέπει νά ναι ἀγέλαστο, συνοφρουωμένο, αὐστηρό.